

भारतीयशिक्षासमाजयोः जातिभेदस्य प्रभावः

प्रमोद कुमार दास

शोधच्छात्रः, शिक्षाविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः।

Article Info

Volume 5, Issue 4

Page Number : 48-51

Publication Issue :

July-August-2022

Article History

Accepted : 20 July 2022

Published : 30 July 2022

शोधसारांशः- सर्वकार एतेषां समुदायानां सम्बोधनं कृत्वा विविधान् अभियानान्, व्याख्यानानि चायोजयति, तेषाम् अधिकाराणां विषये अवगतं करोति। एते प्रयत्नाः समाजस्य केषुचित् वर्गेषु फलप्रदाः अभवन् किन्तु व्यापकरूपेण समस्याद्यापि वर्तते। अद्यत्वे अस्माकं देशो यत् अस्ति तस्मिन् अत्यन्तं योगदानं दत्तस्यैकस्य महतो नेताजनस्योद्धारणेनाहं समापनमिच्छामि धर्मो मुख्यतया सिद्धान्तमात्रस्य विषयो भवितुमर्हति। नियमस्य विषयो न भवितुमर्हति। यस्मिन् क्षणे नियमेषु क्षीणः भवति तस्मिन् क्षणे धर्मत्वं निवर्तते यतस्सच्चिदानन्दधर्मस्य सारभूतम् उत्तरदायित्वं हन्ति - डा. बी. आर्. अम्बडकर श्रेणियानागरिक सेवाएँ, राजनीतिविज्ञान, सामाजिकमुद्दे, समाजशास्त्र शब्दकोश, भारतसमाजशास्त्रं, समाजशास्त्रं वैकल्पिको भारतीयराजनीतिकविचारः।

मुख्यशब्दाः- अनुसूचितजातिछात्राः, जनजातिछात्राः, भारतीयः, शिक्षा, समाजः जातिः, भेदः, प्रभावः।।

भारते अनुसूचितजाति-जनजातिजनानां समक्षं याः समस्याः तासामुपायाः च निबन्धो गुन्जिकर भारतस्य जातिव्यवस्था मुख्येष्वैतिहासिकपरिमाणेष्वन्यतमोऽस्ति यत् जनानां धर्मस्य सम्प्रदायस्य व्यवसायस्य भाषायाः जीवनशैल्याश्चाधारेण जनानां भेदं च कर्तुं प्रयतते यद्यपि प्रत्येकस्मिन् भारतीयसमाजस्य जातिव्यवस्था भिन्नतां जनयति स्म, जनसमूहस्य मध्ये एकीकरणं जनयितुं न प्रोत्साहयति स्म, तथापि सा प्रत्यक्षतयाच्छादितवती यस्य परिणामेण समाजस्य विभिन्नानां विपन्नवर्गाणां विनयशीलता, बहिष्कारश्च अभवदस्य फलस्वरूपम् अनुसूचितजातिः (SC), अनुसूचितजनजातिः (ST) च भारते सर्वाधिकं वंचितसामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिकसमूहेषु अन्यतमाः सन्ति। भारतस्य अनुसूचितजनजातयो देशस्यादिवासिनो वास्तविकाः मूलनिवासिनस्सन्ति। अस्य समुदायस्य जनाः क्षुद्रश्रेण्येषु व्यापारेषु च निरताः भवन्ति। तथा च प्रारम्भिकानि तकनीकानि पद्धतीश्चानुसरन्ति ये क्रमेण तेषां स्वनिर्भरमार्थिकरूपेण च स्थिरं जीवनं पर्याप्तं न भवति। दुर्गते ते हस्त-मुख-अस्तित्वं जीवन्ति। अनुसूचितजनजातयः प्रायो नगरस्य बहिरन्यसमुदायेभ्यः पृथक् भवन्ति। एते समुदायाः रूढिवादिनस्सन्ति। स्वकीयानां विशिष्टा अकालसंस्कृतेः अनुसरणं च रोचन्ते।

अनुसूचितजनजातयो नादिवासीत्युच्यन्ते, न चादिवासीत्युच्यन्ते न च ते स्वयमेव वर्गरूपेण व्यवहियन्ते। प्रायस्तेषामनुसूचितजातिभिस्सह व्यवहारः क्रियते। ततः परं पश्चात्तापवर्गस्य एकस्समूह इति कल्प्यते। भारते अनुसूचितजाति - 9 जातिः कः ? जातिः सामग्रीं प्रति गच्छन्तु मेनू भारते अनुसूचितजाति/जनजातिजनानां समक्षं ये समस्याः तेषामुपायाः च। भारतस्य जातिव्यवस्था मुख्येष्वैतिहासिकपरिमाणेषु अन्यतमोऽस्ति यत् जनानां धर्मस्य सम्प्रदायस्य व्यवसायस्य भाषायाः जीवनशैल्याः चाधारेण जनानां भेदं भेदं च कर्तुं प्रयतते यद्यपि प्रत्येकस्मिन् भारतीयसमाजस्य जातिव्यवस्था भिन्नतां जनयति

स्म जनसमूहस्य मध्ये एकीकरणं जनयितुं न प्रोत्साहयति स्म, तथापि सा प्रत्यक्षतयाच्छादितवती यस्य परिणामेण समाजस्य विभिन्नानां विपन्नवर्गाणां विनयशीलता, बहिष्कारश्चाभवत् अस्य फलस्वरूपं अनुसूचितजातिः (SC) अनुसूचितजनजातिः (ST) च भारते सर्वाकं वंचितसामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिकसमूहेष्वन्यतमाः सन्ति।

डी.एन्.मजुमदारस्य मते - “जातिः बन्दवर्गः” अर्थात् वर्गस्सम्पत्ति-व्यापार-व्यापार-आधारित-जनानामभिप्रायोऽर्थात् स्वकीयं जाति-व्यवस्थां परिवर्तयितुं न शक्नोति किन्तु वर्गव्यवस्थां परिवर्तयितुं शक्नोति तथा चैकस्मिन् समये अनेकवर्गस्य सदस्यो भवितुमर्हति। भारतीयजातिव्यवस्था जनानां वर्गीकरणं वर्गा इति चतुर्णां श्रेणीक्रमेण श्रेणीकृतानां जातिषु यथा - ब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यः शूद्रश्चेति ब्राह्मणाश्श्रेष्ठाः पुरोहितवर्णाश्चेति मन्यन्ते स्म, क्षत्रियो राजनैतिकनेतारस्सैनिकाः चासन्, वैश्या वणिजः आसन्, शूद्राः अपि निम्नवर्णा इत्युच्यन्ते, हस्तश्रमिकाः आसन्। अनुसूचितजातिसमुदाया एव आसन् ये विद्यमानवर्णव्यवस्थायाः बहिः आसन् इति कारणेन अवर्णा इति गण्यन्ते स्म। ते हिन्दुसमाजस्य जनानां वर्ग इति मन्यन्ते स्म ये चतुर्णां प्रमुखवर्णानां न सन्ति, ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रैः। एते समुदायाः पश्चात् दलित-हरिजन-नाम्नामनुकूलनं कृतवन्तः। प्राचीनभारते अनुसूचितजातीयानाम् अनुसूचितजातीनाञ्च समक्षं ये समस्याः, मुद्देः, भेदभावश्च हिन्दुविधिपुस्तकेषु चत्वारो वर्णा एव सन्ति न तु कदापि पञ्चम इत्याग्रहः कृतः। यत् भारतस्यादिवासीजनानाम् अस्पृश्यत्वेन न स्वीकुर्वितुं कारणरूपेणोपयुज्यते स्म। सामाजिकस्थिति एतेषां समुदायानां जनाः समाजेन बहिष्कृताः आसन्, कृपात् जलमाकर्षयितुम्।

सार्वजनिकप्रक्षालनागारस्य उपयोगेनोच्चजातीयैस्सह भोजनं कर्तुमित्यादीनां सार्वजनिकसेवानाम् उपयोगस्यापि विरोधं कुर्वन्ति स्म व्यवसाय-क्रमेण ते एतादृशेषु व्यवसायेषु प्रवृत्ताः अभवन् येषु मुख्यतया स्वच्छता, पशुशवस्य निष्कासनं, मलस्य शोधनम्, अन्यानि कार्याणि सन्ति येष्वशुद्धसामग्रीणां सम्पर्को भवति स्म अन्नस्याधारेण भेदभावः - उच्चजातेः सदस्याः केवलं पक्काभोजनं (घृते पाकं) खादन्ति स्म यदा तु, निम्नजातिः केवलं कच्चाभोजनं (जले पक्वं) खादति स्मेति कारणतस्तेषां भोजनस्य सेवनस्यापि प्रतिबन्धाः स्थापिताः आसन्। उच्चजातेस्सदस्याः निम्नवर्णात् भोजनं ग्रहीतुं नार्हन्ति स्म। दुर्गतिषु तेषामुपस्थित्या कतिपयानि वस्तूनि दूषितानि चेत् अपराध-आरोपस्यापि सामना करिष्यन्ति, यथा - पुरुषोऽयोग्यमन्दिरं प्रविशति चेत् अपराध-आरोपस्य सामनां करिष्यति धार्मिकविषयाः-मन्दिरे देवदेव्याः पूजां कर्तुं तेषामधिकारो नासीत्। उच्चजातीयजनाः यस्मिन् क्षेत्रे निवसन्ति स्म तस्मिन् क्षेत्रे अथवोपनिवेशेष्वपि निम्नजातीयानां प्रवेशो निषिद्धः आसीत्। शिक्षायाः वंचिताः - परम्परागतरूपेण अस्पृश्याः अपि शिक्षाप्राप्त्यर्थं वंचिताः आसन्।

सार्वजनिकशैक्षिकसंस्थानामुपयोगं कर्तुं नानुमतिः आसीत् न च तेषां सम्पत्तिस्वामित्वस्याधिकारः आसीत् एकमात्रं प्रयोजनं तेषामस्तित्वं जातिव्यवस्थायाः माध्यमेन उच्चजातीनां सेवां कर्तुमासीत्। आर्थिकविषया-प्राचीनकाले जनानां स्वपसन्दस्य व्यवसायस्याभ्यासं कर्तुं सौभाग्यं नासीत्। अपि तु तेषां परिवारस्य व्यवसायस्य अनुसरणं कृत्वा स्वविरासतामग्रे नेतुम् अनिवार्यतया कृतम्। अतःपरं वयं वक्तुं शक्नुमो यत् जातिव्यवस्थायाः समाजस्य आर्थिकस्थितौ हानिकारकः प्रभावोऽभवत् तथा च निम्नजातीयानां कृते समाजे स्वस्य आर्थिकसामाजिकसांस्कृतिकस्थितिषु सुधारस्य अवसरोऽपि न प्राप्तः। आधुनिकभारते अनुसूचितजातीनाम् अनुसूचितजनजातीनां च समक्षं ये समस्याः 16 शताब्द्याः अनन्तरं हिन्दुसमाजस्यात्याचारस्य छत्रं बहिः आनेतुं निम्नजातीनां जनाः बौद्धधर्मं स्वीकृतवन्तः। तेषां धर्मान्तरणं तेषामुत्तमतायै साहाय्यं कृतवान् किन्तु परिवर्तनं केवलं पर्याप्तप्रमाणेनैव लक्षितम्। श्रम-अद्यतन-रिपोर्टानुसारं समाजस्य अन्येभ्यः वर्गेभ्योऽपेक्षयानुसूचितजाति/जनजातिसमुदायस्य कृषिमजदूराः अधिकाः सन्ति। बालश्रमस्य विषये वदन् भारते 6 कोटिबालश्रमेषु 40% अनुसूचितजातिपरिवारेभ्यः आगच्छन्तीति कथ्यते।

एतादृशानि प्रमाणान्याधारीकृत्य अनुमानं कर्तुं शक्नुवन्ति यत् अनसूचितजाति/जनजाति-समुदायस्य जनाः स्वशिक्षणस्यापेक्षया श्रमस्य प्रत्यधिकं प्रवृत्ताः सन्ति। महिलानां समस्याः अद्यत्वे अपि दलितस्त्रीणां जीवनस्य प्रत्येकं बिन्दौ

बहुसमस्यानां सामना भवति, जातिविशिष्टस्यात्याचारस्य शिकाराश्च भवन्ति। तेषां कार्यस्थले अप्यवनयनं भवति, अपि च तेषां कृते स्वसमुदायात् बहिः गत्वा स्वतन्त्रतां प्राप्तुमतीव भारपूर्णं भवति, यत् तेषां स्वस्वपरिवाराः तान् च प्रेरयन्ति राजनीतिषु जातिः - अद्यतनकाले जातिः अप्यकस्य निश्चितप्रकारस्य राजनीतेः अन्तो निरुद्धाभवत्, विशेषतस्सकारात्मककार्याणां नीतेः अनन्तरं - सार्वजनिकक्षेत्रस्य रोजगारस्योच्चशिक्षायाश्च नियतकोटानामथवारक्षणस्य रूपं गृहीत्वा यत् पूर्वमनुसूचितपर्यन्तं सीमितम् आसीत् जातिः। अस्मिन् वास्तविकतायाम् अद्यत्वे हिंसका उच्चजातीयस्वजातिं निम्नजातीयवर्गे सङ्गृहीतुं प्रयतन्ते, विरोधं च कुर्वन्ति, येन तेभ्यः प्रदत्तानां विशेषाधिकारानाम् अनुचितलाभो भवति कदाचित् समाजे विद्यमानस्य छद्मवादस्य कारणेन लाभान्वितानां राजनैतिकनेतृणां कृते एतादृशाः भेदभावाः अपि वरदानरूपेण सिद्धाः भवन्ति, यत् ते भावानां धर्माणां चाधारेण जनसमूहस्य मतम् अधिकतमं समर्थनं च प्राप्तुमुपदिशन्ति। एतेन च समाजस्य किमपि हितं न भवति।

दारिद्र्यं शोषणं च यत्र जनाः यत् साधयन्ति तत् परस्परं वदन्ति न तु आरोपयन्ति तत्र नगरकेन्द्रेषु जाति-आधारितं शोषणं ग्राम्यक्षेत्रेषु अधिकं दृश्यते। मेट्रोराजनीतिकनगरेषु कष्टेनैव किमपि प्रकारस्य भेदभावस्य साक्षी भवति, परन्तु ग्रामेषु जनानाम् आर्थिकसामाजिकदृष्ट्या यातनाः सहन्ते। उच्चजातीयधनऋणदातृणां समस्याः, आर्थिकास्थिरतेत्यादयो निम्नजातीयजनानां समग्रविकासं प्रति खतराणां मध्ये अल्पा एव सन्ति। आत्महत्यापराधाश्च निरन्तरशोषणस्य कारणेन, मौद्रिक-प्रौद्योगिकीसुविधानाम् अभावात् च वयं बहवो दलित-कृषकाः छात्राः च मृत्योः पलायनं प्राप्नुवन्ति इति साक्षिणः पश्यामः। एतत् एमिल् डुखेम् इत्यनेन व्याख्यातस्यात्महत्यायाः प्रकारेण सह गच्छति। अयमात्महत्यासिद्धान्तः (Anomic Suicide) इति कथ्यते। एतादृशः आत्महत्या सामाजिकसन्तुलनस्य निश्चितविच्छेदस्याथवा दिवालियापनानन्तरम् आत्महत्यायाः कारणेन भवति। एकस्याः प्रतिवेदनस्य अनुसारं 1981 तः 2000 पर्यन्तं 16 वर्षेषु अनुसूचितजातीनां विरुद्धं कुलम् 357945 अपराधानाम् अत्याचाराणां च प्रकरणाः कृताः। अनेन प्रतिवर्षं प्रायः 22371 अपराधाः अत्याचाराः च भवन्ति। 2000 तमे वर्षे अत्याचारस्य हिंसायाः च विच्छेदः एतादृशोऽस्ति यत् 486 हत्या, 3298 गम्भीरआहतप्रकरणाः, 260 अग्निप्रकोपस्य, 1034 बलात्कारस्य प्रकरणाः, 18664 अन्यापराधानां प्रकरणाः च मार्क्सवादी साम्यवादी दलस्य प्रतिवेदनं शिक्षा-अनुसूचितजातीनाम् अनुसूचितजनजातीनां च गतिशीलसमस्यानां समाधानरूपेण सर्वकारस्यान्यनेतृणाञ्च प्रयत्नाः पर्याप्ताः न दृश्यन्ते। समुचितशिक्षायाः अभावश्शिक्षकस्य अभावोऽपर्याप्तसुविधाः, केवलं मूलभूतसुविधानाम् उपलब्धिः वा एतेषां जातियुवानाम् उच्चजातीयवित्तीयसक्षमजनसमूहेन सह बौद्धिक आधारेण पङ्क्तौ न स्थातुं शक्नोत्येतेन ते शैक्षिकक्षेत्रात् विचलिताः भवन्ति, नगरेषु क्षुद्रकार्यं कर्तुं च प्रेरिताः भवन्ति। सामाजिक-असमानताविषये समाजशास्त्रीयसिद्धान्ताः द्वन्द्व सिद्धान्तद्वन्द्व सिद्धान्तकारधर्मं सामाजिकविषमतायाः प्रतिमानाः निर्वाहयितुं साहाय्यं कुर्वती संस्थारूपेण पश्यन्ति। नारीवादी संघर्षसिद्धान्तकाराः धर्मस्य विषये लैङ्गिकविषमताविषये केन्द्रीभवन्ति। सिद्धान्तकाराः तु धर्मेण पालितं स्तरीकरणं समाजे अकार्यकरं हानिकारञ्च मन्यन्ते यतः एतेन धनिकानामूच्चजातीनां च लाभो भवति, निम्नजातीनां शोषणञ्च भवति सामाजिकस्तरीकरणविषये कार्यात्मकसिद्धान्तः कार्यवादिनो मन्यन्ते यत् स्तरीकरणं समाजे महत्त्वपूर्णं कार्यं करोति।

समाजशास्त्रज्ञाः डेविस्, मूर् च मन्यन्ते स्म यत् स्तरीकरणं समाजे महत्त्वपूर्णञ्च कार्यं कर्तुं जनान् प्रोत्साहयितुं समाजस्य पुरस्कारस्यासमानवितरणम् आवश्यकमित्ययं सिद्धान्तः। जातिव्यवस्थायाः स्पष्टीकरणं विश्लेषणञ्च कर्तुं न प्रयतते अपि तु समाजे विद्यमानस्य सामाजिकस्तरीकरणस्य विचारं केन्द्रीक्रियते, एतेन च समर्थयति। भारते अनुसूचितजाति/जनजातिविषयेषु सर्वकारेण प्रयत्नाः कृताः संविधानस्यानुच्छेदः 341 राष्ट्रपतिं स्वाधिकारस्य रक्षणाय, प्रचारार्थं च संविधानस्यानुसूचितजातीति परिभाषायाः व्याप्तेः अन्तस्सार्वजनिकसूचनां निर्गन्तुं स्थानविशिष्टसमूहान् वा समुदायं वा निर्गन्तुम् अधिकारं ददाति निम्नजातीयजनानां विरुद्धम् अपराधानाम्, अन्यायपूर्णलोपानाञ्च

निवारणायानसूचितजातिजनजाति:(अत्याचारनिवारण) अधिनियम: 1989 पारितस्तेषामपरि कठोरदण्डाः आरोपिताः अनुच्छेदः 17 “अस्पृश्यता” इत्यभ्यासं समाप्तं करोति तथा चास्पृश्यतायाः कारणेनोत्पद्यमानस्य कस्यापि विकलांगतायाः प्रवर्तनं कानूनानुसारं दण्डनीयोऽपराधो भविष्यति। सर्वकार एतेषां समुदायानां सम्बोधनं कृत्वा विविधान् अभियानान्, व्याख्यानानि चायोजयति, तेषाम् अधिकाराणां विषये अवगतं करोति। एते प्रयत्नाः समाजस्य केषुचित् वर्गेषु फलप्रदाः अभवन् किन्तु व्यापकरूपेण समस्याद्यापि वर्तते। अद्यत्वे अस्माकं देशे यत् अस्ति तस्मिन् अत्यन्तं योगदानं दत्तस्यैकस्य महतो नेताजनस्योद्धरणेनाहं समापनमिच्छामि धर्मो मुख्यतया सिद्धान्तमात्रस्य विषयो भवितुमर्हति। नियमस्य विषयो न भवितुमर्हति। यस्मिन् क्षणे नियमेषु क्षीणः भवति तस्मिन् क्षणे धर्मत्वं निवर्तते यतस्सच्चिदानन्दधर्मस्य सारभूतम् उत्तरदायित्वं हन्ति - डॉ. बी. आर्. अम्बडकर श्रेणियानागरिक सेवाएँ, राजनीतिविज्ञान, सामाजिकमुद्दे, समाजशास्त्र शब्दकोश, भारतसमाजशास्त्रं, समाजशास्त्रं वैकल्पिको भारतीयराजनीतिकविचारः।

सहायकग्रन्थसूची

- [1]. Desai, I. P., The Scheduled Tribes a Scheduled Caste High School students in Gujarat, Centre of Regional Developments Studies, Surat, Gujarat Pandora G.A.,1974.
- [2]. Elangovan, p., Problems Faced by SC and ST College students in pursuing their Education Pusumpantavar, Thirugnagan Alappa University, 1989.
- [3]. Geography, E.I., Education Problems of S.C. and S.T. College students in Kerala, Kerala University, Trivandrum, 1975.
- [4]. Ghurey, G.S., The Scheduled Tribes Popular Book, Depot, Bombay, 1959.
- [5]. Koul, S., Case Studies of Scheduled Tribes Failure Students at Middle and Matriculation Levels A.P., Dept. of Education, H.P., Shimla, 1985.
- [6]. Laksmamma, C., The study of Scheduled Caste and Scheduled Tribes High Schools Students in A.P., Dept o Sociology, Osmania University, A.P., 1982.
- [7]. Mathur, N. N. G., Problem of Tribal Education Past, Present and Future, Shiva Publishers and Distributers, Udaipur, Rajasthan, 1994.